

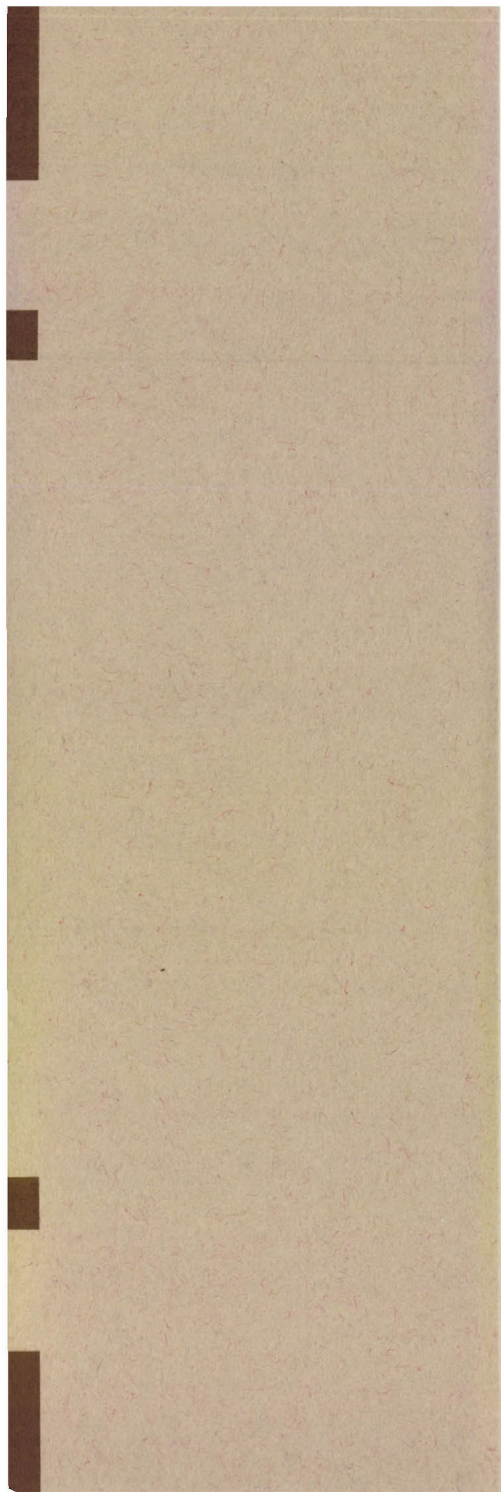
ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

SZELÉNYI IVÁN

A POSZTKOMMUNISTA
TÁRSADALOM SZERKEZETÉNEK
VÁLTOZÁSAI – A MENEDZSERI
URALOM ELMÉLETÉNEK
ÚJRAGONDOLÁSA

AKADÉMIAI KIADÓ

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

SZERKESZTI

TOLNAI MÁRTON

SZELÉNYI IVÁN

A POSZTKOMMUNISTA
TÁRSADALOM SZERKEZETÉNEK
VÁLTOZÁSAI – A MENEDZSERI
URALOM ELMÉLETÉNEK
ÚJRAGONDOLÁSA

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1995. JANUÁR 25.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982. évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és levelező tagok székfoglalói – önálló kötetben – látnak napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982. számú állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 96305 7460 8

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.

Első magyar nyelvű kiadás: 1998

© *Szelényi Iván, 1998*

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOM

A Magyar Tudományos Akadémián 1995. január 25-én elhangzott székfoglaló előadás szövege	7
A posztkommunista menedzserizmus sajátosságai	8
Menedzserek a posztkommunizmusban és a fejlett piacgazdaságokban	17
A menedzserizmus klasszikus elméletei	18
A posztkommunista menedzserizmus sajátosságai	21
Értelmiség, kispolgárság, technokrácia: az osztályszövetségek történeti változatai a kései szocialista és posztkommunista Kelet-Európában	24
Irodalom	36

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIÁN
1995. JANUÁR 25-ÉN ELHANGZOTT SZÉKFOGLALÓ
ELŐADÁS SZÖVEGE

1994 szeptemberében az Európai Szociológiai Társaság konferenciáján adtam elő a posztkommunista társadalom új hatalmi elitjének összetételével kapcsolatos új hipotéziseimet.¹ Ma az Európai Szociológiai Társaság előtt elmondottakból indulok ki, az ott kifejtett előfeltevéseket próbálom elhelyezni tágasabb elméleti és történeti keretben, s bemutatok néhány statisztikai adatot, melyek ugyan nem „igazolják” a hipotézist, de azért konzisztensek azzal.

Előadásom három részből áll: (i) bevezetőként röviden összefoglalom 1994 szeptemberi előadásom főbb gondolatait, a „menedzserkapitalizmus”, vagy „posztkommunista menedzserizmus” hipotézisének a lényegét. Ezt követően (ii) kimutatom, hogy miben hasonlít posztkommunista menedzserizmus-tézisem a szakirodalomban ismert „menedzseri uralom” elméletéhez; illetve mennyiben különbözik a posztkommunista menedzserizmus a fejlett kapitalizmus menedzseri hatalmától, s végül (iii) a posztkommunista menedzserizmust történeti folyamatként próbálom bemutatni.

¹ Ezek a Magyar Lettre Internationale 1995. téli (19.) számában jelentek meg „Menedzserkapitalizmus” címen, pp. 21–29.

A POSZTKOMMUNISTA MENEDZSERIZMUS SAJÁTOSSÁGAI

Szeptemberi előadásomban céloom az volt, hogy a posztkommunista társadalom egy „pozitív” elméletének próbáljam az alapjait kimunkálni. A posztkommunizmussal foglalkozó társadalomkutatói elemzések mind ez ideig „negatívak” maradtak – ezt az új társadalmat azzal írták le, hogy mi **nem** jellemző rá, de keveset mondtak arról, hogy melyek az új intézményei, kik e társadalom gazdaságműködését ellenőrző új társadalmi aktorok. E vonatkozásban próbáltam előrelépni, a posztkommunizmus társadalmáról pozitív, s egyben empirikusan ellenőrizhető hipotéziseket próbáltam megfogalmazni.

Arra a kérdésre kerestem tehát a választ: van-e bármi olyan strukturális jelenség, mely a posztkommunizmust megkülönböztetné a piaci kapitalizmustól – mármint annak az általunk korunk Nyugat-Európájából, vagy Észak-Amerikájából ismert változatától –, valamint az államszocializmustól?

Az 1989 után a gazdasági és politikai hatalmat gyakorló új elit természetét tekintve négy főbb, a rendelkezésemre álló adatok által idáig alátámasztott hipotézist fogalmazok meg. Az első hipotézis szerint a posztkommunista és az államszocialista gazdasági elit között nagymérvű kontinuitás mutatható ki a menedzseri és technokrata pozíciókat elfoglalók személyét illetően. A második hipotézis azt állítja, hogy a politika területén viszont számottevő személycsere történt. Harmadik hipotézisem azt hangsúlyozza, hogy a rendelkezésünkre álló adatok szerint a technokrata–menedzseri elit mind ez ideig nem volt képes nagyburzsoáziává átalakulni, gazdasági hatalmát technikai know-how-jával s nem magántulajdonának nagyságával igazolja, s nem kell ennek során hatalmában egy tulaj-

donos nagyburzsoáziával egyezkednie, az ugyanis a világnak ebben a térségében legalábbis egyelőre még nem létezik. Végül negyedik hipotézisem azt hangsúlyozza, hogy a posztkommunista új hatalmi elit három csoportból áll: domináns frakcióját a technokraták-menedzserek, valamint az új politokrácia alkotják, őket egészíti ki a humán-társadalomtudományi értelmiség egy szűk, az előbb említett két körhöz személyi szálakkal kapcsolódó felső rétege. Hadd ejtsek néhány szót részletesebben valamennyi hipotézisről.

Az első hipotézisről: 1994 szeptemberében úgy képzeltem – s a kérdésben azóta sem változott véleményem –, hogy a posztkommunista átalakulás leginkább specifikus jellemzője az **állam-szocialista és a posztkommunista gazdasági elit kontinuitása**. A kilencvenes évek közepén a gazdaság parancsnoki pozícióiban azokat találtuk Csehországtól Lengyelországon keresztül Magyarorszáig, akik már a nyolcvanas évek során is a gazdasági vezetésben szerepet játszottak. E három országban egy 1993-ban végzett felmérésünk tapasztalatai szerint a háromezer, éves forgalmát tekintve legnagyobb gazdasági vállalkozás vezérigazgatóinak mintegy 70–90 százaléka már 1989 előtt is menedzseri pozícióban volt. Egyik országban sem érte el a legnagyobb vállalatok vezetőinek körében a 2 százalékot azoknak az arányszáma, akik 1988-ban már magánvállalkozók voltak, s hasonlóan szerény azoknak az arányszáma, akik 1988-ban állami vagy pártfunkcionáriusokként tevékenykedtek. Figyelemre méltó, hogy e három ország politikai berendezkedésében, gazdasági átalakulási stratégiájában megfigyelhető nagymérvű különbségek ellenére mennyire azonos a gazdasági elit újratermelődésének a tendenciája.

A gazdasági elit ilyen „újratermelése” azonban több vonatkozásban is sajátos. Mindenekelőtt abból a tényből, hogy a gazdaság parancsnoki pozícióiban ily nagy mértékben találjuk a kései állam-szocializmus menedzser-technokrata rétegét, téves lenne általában a „kommunista hatalomátmentés”, vagy netán a „politikai kapitalizmus” hipotézisének az igazolását látnunk. A nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején néhány divatos szociológiai elmélet

1. táblázat. Az új gazdasági elitiek 1988-as foglalkozása Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban, %-ban

Új gazdasági elit tagjai 1993-ban

Foglalkozás 1988-ban	Csehország	Magyarország	Lengyelország
Elit	19,3	31,4	48,7
Középvezetők	47,2	42,6	31,3
Vállalkozók	0,4	1,9	1,1
Értelmiségiek	15,4	11,6	11,2
Munkások	14,8	11,4	6,6
Nem volt foglalkozása	2,9	1,1	1,1
Összesen	100,0 N=689	100,0 N=570	100,0 N=534

azt állította, hogy a posztkommunista átmenet során a kommunista elit megtartja hatalmi pozícióit, illetve annak a lehetőségét is felvetették, hogy a kommunista elit „politikai tőkéjét” „gazdasági tőkére”, éppenséggel magánvagyonra „váltja át”.

Mindkét hipotézis legalábbis bizonyos pontosítást igényel. Amint azt a második hipotézisem taglalásánál részletesebben is kifejtem, a rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy az egykori államszocialista eliten belül számottevő differenciáció történt, voltak, akik pozícióban maradtak, mások – s nem is kevesen – lesüllyedtek. Különösen figyelemre méltó, hogy nincs jele annak, hogy korábbi állami vagy pártfunkcionáriusok sikeresen fel tudták volna használni „politikai hivatalukat” magánvagyon szerzésére – holott én ezt tekinteném pedig a „politikai kapitalizmus” legfontosabb próbakövének.

Ezzel egybecseng második hipotézisem lényege: a gazdasági elit ilyen mérvű reprodukciója ellenére **Közép-Európában számottevő elitváltás történt** 1989 után. 1993-as felmérésünk tanúsága szerint például az 1993-as politikai elitnek mintegy a fele 1988-ban csak beosztott értelmiség volt – vagyis míg a gazdaságban az elitreprodukció, addig a politikában az eliticirkuláció volt a meg-

határozó jelenség. Magyarországon az 1988-ban elit pozíciót elfoglalóknak mintegy egyharmada 1993-ban már nyugállományba vonult, ezeknek további egyharmada 1993-ban még nem érte el a 60 éves kort, vagyis mondhatnánk úgy, kényszernyugdíjas volt. Ezen nem változtatott drámaian a szocialista pártok választási győzelme 1993-ban Lengyelországban, illetve 1994-ben Magyarországon. A szocialista pártok politikai káderállománya új volt, kevesen voltak közülük a kommunista apparátus vezető tisztségviselői, jó részük a nyolcvanas évek fiatal technokráciájából került ki, sokan közülük műszakiak, agrármérnökök, közgazdászok.

2. táblázat. Az új gazdasági, politikai és kulturális elitiek 1988-as foglalkozása négy posztkommunista országban (Oroszország, Csehország, Magyarország, Lengyelország)

1993-as elit pozíció			
Foglalkozás 1988-ban	Új gazdasági elit	Új politikai elit	Új kulturális elit
Elit	37,2	24,8	24,7
Középvezetők	36,1	15,1	17,4
Vállalkozók	1,0	1,6	0,2
Értelmiségiek	14,4	45,0	50,0
Munkások	9,5	10,1	4,2
Nem volt foglalkozása	1,8	3,3	3,5
Összesen	100,0 N=2380	100,0 N=868	100,0 N=599

Harmadik hipotézisemről: Úgy tűnik, hogy ugyan a nagyvállalati menedzserrétegnek sikerült megszereznie a gazdasági hatalmat, de a rendelkezésemre álló adatok szerint **számottevő magánvagyonra**, mármint oly nagyságú vagyonra, mely alapján kellő pontossággal nagyburzoáziának lehetne őket nevezni – **legalábbis egyelőre – nem sikerült szert tennie**. Csehországban és Lengyelországban a legnagyobb háromezer vállalat menedzsereinek 80 százaléka állította, hogy se saját magának, se közvetlen családtagjainak nincs **semmi** „üzleti vagyona”. Magyarországon az ilyen

választ adók arányszáma 50 százalék volt, de még a magyar tulajdonnal rendelkező menedzsereknek is a túlnyomó része vagy csak kis alvállalkozásoknak volt a tulajdonosa, vagy ha nagyobb vállalatokban rendelkezett részvénytulajdonnal, akkor tipikusan a tulajdon szerény hányadát sikerült idáig megszereznie. Nemcsak a nagyvállalati menedzsereknek nincs azonban a **nagyburzsoázia nevet kiérdemlő vagyona, másoknak sincs: a posztkommunizmusban ez a társadalmi osztály – legalábbis egyelőre még – nem létezik.**

3. táblázat. Az új gazdasági eliten belül azoknak az arányszáma, akiknek, vagy közvetlen családtagjuknak volt valami üzleti tulajdonuk 1993-ban, %-ban

%-ban üzleti tulajdona	Csehország	Magyarország	Lengyelország
Semmi tulajdonuk nincs	80,4	48,6	81,3
Kevesebb mint 25%	9,6	30,1	7,7
25–49%	4,3	8,3	4,1
Több mint 50%	5,7	13,0	6,9
Összesen	100,0 N=690	100,0 N=578	100,0 N=534

Nem állítom, hogy a „hatalomátmentés”, illetve a „politikai kapitalizmus” hipotézisének nincs valóságtartalma. Nyilván a korábbi elit igyekezett hatalmát megőrizni, illetve megkísérelte a privatizációt arra felhasználni, hogy magántulajdonossá váljon. A rendelkezésünkre álló adatok szerint azonban ilyen irányú törekvéseinek szigorú politikai korlátai voltak: elsősorban a jól képzett, magas iskolai végzettséggel rendelkező technokráciának – menedzsereknek – sikerült pozícióban maradnia s közülük is főként azoknak, akik korábbi kommunista párttagságukért kompenzációként azzal tudtak érvelni, hogy ők már a nyolcvanas években is „reformkommunisták” voltak. Továbbá az új elit tagjainak, származzanak azok a korábbi kommunista technokráciából, vagy a rendszerváltás után politikai pozícióba került egykori ellenzéki értelmiségből, a hatalomra való jogot elsősorban menedzseri know-

how-ja, értelmiségi szaktudása legitimálja s nem magántulajdonos volta. Számottevő saját vagyona se a „hatalomátmentésben” sikeres technokraták, se a hatalomba felfelé mobil, korábban ellenzéki értelmiségiek – kivételektől eltekintve – nem tudtak szert tenni.

Az eddig elmondottakat összegezve: 1989 után Kelet-Európában a politikai eliten belül számottevő személycserék történtek, a gazdaságon belül viszont a döntéshozatali kulcspozíciókat a korábbi menedzserréteg tagjai szerezték meg, de itt hatalmukat nem magántulajdonukkal, hanem menedzserei know-how-jukkal legitimálják. Menedzserei hatalmuk gyakorlása során nem kell megmérkőzniük a tulajdonos nagybuzsoáziával. Magánvagyon birtoklása, gazdasági tőke tulajdonlása ma még a posztkommunista társadalom csúcsára jutáshoz általában nem elegendő, oda az emberek szaktudásuk vagy kapcsolatuk révén jutnak el. Gazdasági tőke egyelőre csak ahhoz elég, hogy valaki a társadalom középső régióiba jusson el. Ilyen értelemben tehát nem indokolatlan a korai posztkommunizmust „menedzszerhatalomként” jellemezni.

Negyedik hipotézisemről: Bár a technokrácia-menedzserei réteg a nagy túlélő, az 1989-es változás nagy nyertese, hatalma távolról sem korlátozatlan, privilégiumai mérsékeltek. Mindenekelőtt a posztkommunista technokratáknak és menedzsereknek piaci viszonyok között kell működniük, profitabilitás, piaci verseny, a fogyasztói döntések szabadságfokukat lényegesen mérsékelik. Erősen korlátozza a technokrácia mozgásszabadságát a nemzetközi pénzügyi rendszer s általában a világpiacon működése; azokban a vállalatokban, melyekben számottevő külföldi beruházás van, a menedzserei réteg éppen annyira függ a külföldi tulajdonosoktól, mint menedzserek bármely más tőkés vállalkozásban.

Van azonban a menedzserei hatalomnak egy sajátosan posztkommunista korlátja is. A posztkommunista átalakulás jelenlegi fázisában a korábbi állami tulajdon átalakulása összetett folyamat, a politikai prioritásként kezelt privatizáció gyakran, még ha csökkenti is az állam tulajdonosi szerepét sok esetben – talán az esetek nagyobb részében –, azonban azt távolról sem szünteti meg. A nagyvállalati

szférában bonyolult kereszttulajdonlási viszonyok alakulnak ki, s az **államnak** a közvetlen vagy közvetlen még mindig állami tulajdonban maradt bankokon, illetve a privatizációs ügynökségen keresztül **számottevő befolyása** van a gazdaság működésére. Az új **hatalmi elitnek** a magyába tehát minden valószínűség szerint éppen annyira **beletartozik az új politokrácia**, mint a technokrata–menedzseri réteg. Továbbá az új technokrata–politikara uralom legitimációja – mely a szakértelemre fektet oly nagy hangsúlyt – különösen fontosá tette a **véleményformáló elit értelmiség** kooptációját az új hatalmi elitbe, ezért érvelek azzal, hogy a posztkommunista hatalmi elit nem jelenti kizárólag a technokraták–menedzserek uralmát; az új **hatalmi elitnek három komponense van: a technokraták–menedzserek, a politokrácia és a véleményformáló elit értelmiség.**

1993-as felmérésünk adatai valóban azt mutatják, hogy gazdasági helyzetének objektív mutatóit tekintve a nagyvállalati menedzseri rétegek és a politikai és a kulturális elit igencsak hasonló egymáshoz, hasonló színvonalú lakásokban élnek, hasonló az esélyük, hogy egyéb ingatlantulajdonnal rendelkezzenek.

Igy jutottam arra a következtetésre, hogy ha a kommunizmus széthullása utáni Kelet-Európa társadalmi struktúrájának differenciáját keressük, akkor talán a legpontosabb, ha erről a társadalmi alakulatról mint **posztkommunista menedzserizmusról** beszélünk. A posztkommunista menedzserizmus a **kapitalizmusba való átmenet egy történetileg sajátos stratégiája**. Ennek a stratégiának a lényege, hogy a szocialista tulajdonviszonyok magántulajdonosi viszonyokká való átalakításának feladatát **tulajdonos polgárság hiányában** a kései államszocializmus technokrata–menedzser rétege kísérelje elvégezni. Ebben fő szövetségese az új politokrácia, de e stratégia sikeres működése feltételezi, hogy az egymással összefonódó technokrata–menedzser réteg és politokrácia megnyeri a véleményformáló elit értelmiség támogatását is. **Legalábbis ideiglenesen, amíg egy tulajdonos nagyburzsoázia nem jön létre**, a társadalom csúcsát tehát egy, e három rétegből össze-

4. táblázat. Az új elitek lakáshelyzete és egyéb gazdasági javakkal való ellátottsága Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban 1993-ban

Tulajdonosok aránya %-ban	Csehország	Magyarország	Lengyelország
5+ szobás lakásban lakik			
Gazdasági elit	19,9	7,0	9,8
Politikai elit	26,2	6,2	9,6
Kulturális elit	18,1	3,8	8,0
Hétvégi ház tulajdonosa			
Gazdasági elit	47,1	43,4	19,2
Politikai elit	34,1	39,4	16,8
Kulturális elit	45,6	43,7	31,9
Egyéb ingatlan tulajdonosa			
Gazdasági elit	17,1	22,6	12,9
Politikai elit	11,9	19,0	10,0
Kulturális elit	14,0	15,5	13,2
Összesen			
Gazdasági elit N	687,0	570,0	532,0
Politikai elit N	167,0	194,0	280,0
Kulturális elit N	215,0	158,0	91,0

fonódó hatalmi elit foglalja el, melybe való bejutáshoz nem annyira gazdasági tőkének a birtoklása igényeltetik, mint inkább értelmi-ségi szaktudás – kulturális tőke –, illetve jó személyes kapcsolatok, vagyis szociális tőke.

Arra a kérdésre, hogy ez a posztkommunista menedzserizmus egy önmagát reprodukáló szisztémának bizonyul-e majd, vagy pusztán átmenet a kapitalizmus valamely korábban ismert válfaja felé, a társadalomtudomány eszközeivel e pillanatban nem tudunk pontos választ adni. A posztkommunista menedzserizmus egy **átalakuló társadalomban az elit által maga elé tűzött átmenet stratégiá-**

ja. DAVID STARK egy néhány éve megjelent tanulmányában azt állította, nem célszerű a posztkommunista időszakról mint **átmenetről** gondolkodnunk, ez ugyanis teleologikus fogalom, feltételezi, amit bizonyítanunk kellene: mi a társadalmi-gazdasági változás végállapota. Ezért ő azt javasolja, nevezzük e társadalmi változást **átalakulásnak**. Ezzel egyetértek, de azzal a kiegészítéssel, hogy ennek ellenére a társadalmi eliteknek lehetnek s vannak is célkitűzései. Ezért írok tehát **átalakuló** társadalomról, de az elit által választott **átmenet** stratégiájáról. Arra biztosíték, hogy az átmenet célkitűzései megvalósulnak, természetesen nincs – a társadalomtudományi kutatás célja annak a mérése lehet, hogy az átalakulás mennyiben követi az elitek által deklarált célokat.

MENEDZSEREK A POSZTKOMMUNIZMUSBAN ÉS A FEJLETT PIACGAZDASÁGOKBAN

Nos, még ha elfogadható is az a feltevés, hogy a jelenlegi kelet-európai gazdasági rendszer meglehetősen pontossággal leírható posztkommunista menedzserizmusként, **megkülönbözteti-e ez a kelet-európai új kapitalizmusokat a kapitalizmusok más létező formáitól?** Posztkommunista menedzserizmus tételemet bírálók leggyakrabban azt kifogásolják, hogy a „**menedzserizmus**” **uni-verzális jelenség**, vagyis a posztkommunista menedzserizmus hipotézisével nem sikerült a posztkommunista társadalom differencia specificáját megtalálni.

Előadásomnak ebben a részében ezekre a kritikákra szeretnék válaszolni. Ennek során két gondolatot szeretnék kifejteni: (i) a menedzserizmus klasszikus elméletei azt fontolgatták, hogy a gazdasági hatalmat a tulajdonos tőkésektől a menedzserek vették át, akik a gazdaságot egy másik logika szerint irányítják, a tulajdonos burzsoázia viszont felbomlott, vagy felbomlóban van; (ii) a posztkommunista menedzserizmus hipotézise ezeknek a feltevéseknek nem a másolása, hanem éppenséggel a rekonstrukciója. Egyrészt a fejlett Nyugaton kiderült, hogy még ha valóban meg is kísérelte a technokrácia vagy menedzserei réteg, hogy a gazdaság irányításának új logikáját érvényesítse vagy netán éppen a tulajdonos burzsoázia helyébe lépjen, ez nem sikerült neki, jórészt mert a piaci gazdálkodás logikája és a tulajdonos burzsoázia erősebbnek bizonyult, mint azt a menedzserizmus klasszikus teoretikusai vélték. Másrészt a posztkommunista menedzserizmus hipotézise éppenséggel abból indul ki, hogy a technokrata menedzserréteg a tőkés piaci gazdálkodás logikáját igyekszik követni, célja egy tőkés piacgazdaság létrehozatala. Nem a tulajdonos burzsoázia helyébe lép, inkább az államszo-

cializmus bürokratikus uralkodó rendjét „győzte le”, s éppenséggel azt tekinti céljának, hogy létrehozzon egy tulajdonos nagyburzsoáziát.

A menedzserizmus klasszikus elméletei

A menedzserek közelgő vagy már éppenséggel el is érkezett uralmának a gondolatát legjobb tudomásom szerint először már az 1880-as években az ausztro-marxista OTTO BAUER fogalmazta meg. Ez az ötlet azonban koherens elméletté csak 1931-ben szerveződött BERLE és MEANS e témakörben évtizedeken keresztül a kutatások tematikáját meghatározó úttörő könyvében. BERLE és MEANS azzal érvelt, hogy a kapitalizmus érett korszakában a személyes magántulajdonlás jelentőségét veszíti – a fejlett piacgazdaságokban nem a magántulajdonosok profitmaximalizálási törekvései, hanem a menedzserek racionalizációs céljai dominálnak. Az a gondolat, hogy a fejlett piacgazdaságokban a tőketulajdonlás jelentősége távolról sem annyira fontos, mint MARX vélte, a tőke „dezorganizálódik”, míg az ellenőrzési jog szakemberek kezébe kerül át, a szociológia egy fontos tézise volt a negyvenes és az ötvenes években. RALPH DAHRENDORF 1959-ben megjelent főműve ennek a tézisnek újrafogalmazása, de a hatvanas években hasonló érveket adott elő JOHN KENNETH GALBRAITH is.

Akad a menedzserizmus elméletének egy ennél még radikálisabb változata is, amit a legmagvasabban JAMES BURNHAM fogalmazott meg a „Menedzserek forradalma” című, nagy hatású könyvében. BURNHAM, aki nem kevesebbet állít, minthogy a világ ugyan valóban egy posztkapitalista formáció felé halad, de az aligha lesz szocializmus MARX értelmezése szerint, hanem egy „menedzseri társadalom” lesz, mely se nem kapitalizmus, se nem szocializmus.

A menedzserizmus elméletei tehát egy kérdésben megegyeztek egymással: a tulajdonos burzsoázia hatalma a fejlett piacgazdaságokban lényegesen csökkent vagy éppenséggel fel is számolódott. A menedzserizmus „puhább” elméletei, BERLE és MEANS, DAHRENDORF vagy GALBRAITH éppen nem látták a kapitalista piacgazdaság

végét, pusztán annak racionalizálódását: az elmélet „keményebb” változatai, különösképpen BURNHAM viszont úgy vélték, hogy a hatalomra került menedzserek nemcsak mások helyett gyakorolnak hatalmat, hanem a hatalomgyakorlásnak egy más, mondhatnánk, posztkapitalista logikáját követik.

A menedzserizmus elmélete a neomarxizmus születésével vált kritika tárgyává. E kritikát legpontosabban MAURICE ZEITLIN fogalmazta meg egy 1974-ben megjelent úttörő tanulmányában. Ebben ZEITLIN mindkét tézist kritika tárgyává teszi: igyekszik bizonyítani, hogy a kapitalizmus érett korszakában is létezik egy tulajdonos nagyburzsoázia, mely az össztóke egyre nagyobb hányadának a tulajdonosa; egyben azt is bizonyítani próbálja, hogy amennyiben a fontos gazdasági döntéseket a menedzserek és nem a tulajdonosok hozzák, azok „logikájukat” tekintve nem térnek el a kapitalista piacgazdaságtól – a menedzserek a tőkés piacgazdaságot menedzselik s nem képviselnek valamiféle posztkapitalista gazdasági szemléletet.

ZEITLIN tanulmánya óta a szakirodalomban nincs vita, hogy a menedzserek aligha „haladják meg” a kapitalizmust. Továbbá lényegileg azt is minden fontosabb szerző tényként fogadja el, hogy a legfejlettebb tőkés országokban is létezik nagyburzsoázia, illetve e nagyburzsoázia kezében a társadalmi össztóke lényeges, s semmiképpen sem csökkenő hányada található.

A tőke decentralizációjának és a személyes tulajdonlás szerepvesztésének a mitológiáját szerteoszlatható hadd mutassak be a tulajdon, illetve tőketulajdon koncentrációjával, sőt fokozódó koncentrációjával kapcsolatban néhány adatot az Egyesült Államokból.

1989-ben például a családok felső 1 százaléka rendelkezett az összes vagyon (ebbe értve házat, autót, vagyis minden vagyontárgyat, nyugdíjbiztosítást, bankbetétek értékét stb.) 38,9%-ával, az alsó 90 százalék kezében volt e vagyon 27,6%-a. Még sokkal nagyobb mérvű a pénzbeni vagyon (financial assets) koncentrációja: a felső 1 százalék ennek 46,1%-ával rendelkezett, az alsó 90 száza-

lék kezében viszont mindössze 16,2% volt. Tovább szűkítve a lakosság felső fél százalékának a kezében volt az összes részvényvagyon 30,5%-a, a felső 1 százalék a részvények 46,2%-ával rendelkezett, míg az alsó 90 százalék csupán 10,7%-kal. A legerősebb koncentráció azonban továbbra is az üzleti tulajdonban volt, a felső fél százalék az üzletek 46,9%-ának volt tulajdonosa, a felső 1 százalék az üzletek 56,3%-ával rendelkezett, míg az alsó 90 százaléknál ez mindössze 10,0% volt. Mint említettem, a tőketulajdonlás diszperziójával érvelő menedzserizmusteoretikusokat, úgy mindekenélőtt DAHRENDORFOT az idősorok sem látszanak igazolni. Egy utolsó adatsor. 1962-ben a lakosság felső 1 százalékának a tulajdonában volt az összvagyon 33,4%-a, az alsó 90 százalék ezzel szemben még az összvagyon 14,0%-ával rendelkezett. A leggazdagabbak tulajdonosi részesedése 1962-ről 1989-re 33,4%-ról 38,9%-ra nőtt, az alsó 90 százaléké viszont 14,0%-ról 12,2%-ra csökkent (lásd MISHEL és BERNSTEIN, 1994, pp. 237–251).

Az újabb gazdaságszociológiai irodalomban már legfeljebb arról folyik vita, hogy a leggazdagabb, kisszámú nagytulajdonos családnak van-e számottevő személyes részvétele a gazdasági döntésekben, mekkora a döntéshozatali hatalma. Vannak, akik, mint MICHAEL USEEM, azzal érvelnek, hogy a szervezeti hálók, networkök létrehozatalával egy ideig a nagyvállalati menedzsment valóban defenzívába szorította a tulajdonos nagyburzsoáziát, akik azonban időben megtanulták a kapcsolatháló játékszabályait, azokat a menedzserekkel szemben is használták s hatalmukat végső soron így növelték. Mások úgy vélik, hogy a modern kapitalizmus corporate networkökben szerveződik, a helyes vizsgálati egység se nem a tulajdonos, se nem az egyéni menedzser, hanem maga ez a network, kapcsolati háló. NEIL FLIGSTEIN szerint például nem tulajdonos vagy menedzserek „interlock”-jai, összefonódó személyes kapcsolatai határozzák meg a korporációk magatartását, hanem a vállalatok pénzügyi koncepciója, az a tény, hogy vállalatokat mint részvénycsomagokat miként lehet a legprofitábilisabban működtetni, eladni, más vállalatokkal összevonni stb. Ez utóbbi irányzat képviselői se

vonják azonban kétségbe a tőketulajdonlás folytatódó nagymérvű koncentrációját, illetve azt a tényt, hogy a menedzserek – mint az FLIGSTEIN példájából olyan világosan kiderül – szigorúan a tőkés piacgazdaság logikája szerint cselekszenek.

A posztkommunista menedzserizmus sajátosságai

(i) Még ha azonban a konzervatívabb – s ugyancsak vitatható – álláspontot is fogadjuk el, s feltételezzük, hogy személyes magántulajdonosok nem rendelkeznek számottevő befolyással a fontosabb korporációs döntésekre, mondjuk, a mai USA-ban, akkor is figyelembe kell vennünk, hogy az ismertetett elméletek mind a tőkés piacgazdaság fejlődésének egy olyan **komplex, kései stádiumáról** szólnak, melyet megelőzött egy olyan korszak, melyben az üzleti vállalkozások nagyobb része személyes magántulajdonban volt, s amikor a vállalatok működtetésében a személyes magántulajdonosi döntések jelentős szerepet játszottak; a **posztkommunista menedzserizmus** ezzel szemben a tőkés gazdaságba való átmenet stratégiája, tehát a kelet-európai **kapitalizmus korai szakaszában** figyelhető meg. Deklarált célja a még nem, vagy még csak kevésbé létező személyes magántulajdon létrehozása. Azt nem tartom elképzelhetetlennek, hogy idővel e posztkommunista menedzserizmus egy sikeres **nagy ugrásnak** bizonyul, vagyis elérheti azt, hogy a kelet-európai gazdaságokat egy lendülettel az államszocialista redistributív gazdaságból átvezesse egy olyan korporációs kapitalizmusba, mint amilyenek a mai Egyesült Államokat vagy Japánt az idézett konzervatív szerzők látják, vagyis olyan gazdasággá válnak, melyben ugyan lesz egy nagytulajdonos osztály anélkül, hogy a gazdaság működésére számottevő hatást gyakorolna. Ez egyelőre azonban még aligha következett be. A mai Kelet-Európa piaci és különösképpen tulajdoni intézményeit tekintve pontosabban talán **proto-kapitalistának** nevezhető, s az mindenestre érdekes lenne, ha ez alkalommal valóban más országok történetéből ismert fejlődési folyamatban egy egész történeti szakaszt át tudna ugorni. Kelet-Európa történetéből sok ilyen „kiugrási” kísérletről tudunk,

eddig egyik sem sikerült (ami persze nem jelenti, hogy ez ne sikerülhetne, legfeljebb sikerét nem teszi túl valószínűvé).

(ii) Az előzőkből következik tehát, hogy a technokraták – menedzserek a posztkommunista átalakulás során **nem a tulajdonos polgárság** helyét foglalják el, **legyőzött ellenfelük az államszocializmus uralkodó rendje**. Éppenséggel a tulajdonos polgárság létrehozatalán szorgoskodnak, vagy legalábbis deklarált céljaikat tekintve erre törekszenek. A posztkommunista társadalomszerkezet megkülönböztető sajátossága, hogy hiányzik belőle a nagypolgárság, hogy a magántulajdon nem elégséges és még csak nem is a legfontosabb kritériuma a társadalmi hierarchia csúcsára jutásnak.

(iii) A posztkommunista menedzszerizmus egy **tőkés gazdaság logikáját** tükrözi, **szó sincs** tehát itt **arról**, amiről, mondjuk, BURNHAM spekulált, nevezetesen, **hogy a menedzszerizmus** valamiféle **posztkapitalista** forma, netán a kapitalizmus és a szocializmus között levő harmadik állapot vagy **harmadik út lenne**. A posztkommunista menedzszerizmus mint a kapitalizmusba való átmenet stratégiája, ha sikeres lesz, akkor a kapitalizmusba vezető útnak bizonyul majd s nem a kapitalizmus alternatívájának és semmiképpen sem annak a meghaladásának.

(iv) Végül a klasszikus menedzszerizmuselméletek – kevés kivételtől, mint, mondjuk, JOHN KENNETH GALBRAITH technostruktúra-konceptiójától eltekintve – az új uralmi rendben a hatalom birtokosait szűkösen értelmezték, mint a menedzsereket, esetleg, mint a technokratákat. A posztkommunista menedzszerizmus hipotézise ezzel szemben az **új hatalmi elitet komplex képződményként tételezi**, melynek a magvát a technokrácia/menedzserek és a politokrácia alkotják, de amely szintén tartalmazza a véleményformáló értelmiségi elit legjelesebb tagjait is. Ebben az értelemben tehát a **menedzszerizmus inkább egy mentalistást, a hatalom gyakorlásának egy sajátos logikáját** jelenti s nem egyszerűen a „menedzserek hatalmáról” szól. Még azt is meg merném kockáztatni, hogy a menedzszerizmus logikáját MICHEL FOUCAULT „pasztorális hatalmá-

nak” egy sajátos alfajaként értelmezzem. Azt is mondhatnám, hogy a posztkommunista menedzserizmus mintegy a kései Kádárkorszak paternalista uralmának – amit SZAKOLCZAY ÁRPÁD nevezett szellemesen „pasztorális hatalomnak” – egy technokrata nyelvezetre lefordított változata.

ÉRTELMISÉG, KISPOLGÁRSÁG, TECHNOKRÁCIA: AZ OSZTÁLYSZÖVETSÉGEK TÖRTÉNETI VÁLTOZATAI A KÉSEI SZOCIALISTA ÉS POSZT- KOMMUNISTA KELET-EURÓPÁBAN

Szociológusként a legdöntőbb kérdés a számomra: vannak-e, s ha igen, miben írhatók le a posztkommunista társadalom struktúrájának sajátosságai. Célom, hogy ezt a társadalmi szerkezetet **történeti folyamatként** jellemezzem. Kik azok a sajátos, a múlt társadalmi küzdelmei során kollektív aktorral szerveződő szereplők, akik ennek a társadalomnak a kulcsfontosságú hatalmi pozícióit elfoglalják.

Ebben az előadásban elmondottak új könyvemnek az alap gondolatait – e könyv „Making capitalism without capitalists” címen jelenik meg 1998 októberében a Verso Kiadónál. A kelet-európai társadalmak szerkezetéről ez lenne a harmadik könyvem, de úgy is mondhatnám, ez a **harmadik kötete** egy nagyobb, e társadalmak struktúraváltozásait történeti folyamatként értelmező műnek. Az első kötet címe „Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” volt, a második angolul mint „Szocialista vállalkozók” jelent meg, ezekhez kapcsolódik most a „Making capitalism without capitalists”. Társadalmaink struktúrájának történeti változásairól most e három könyv tükrében szeretnék beszélni, mintegy önkritikusan azon gondolkodva, hogy milyen társadalmi reálfolyamatokra reflektáltak korábbi írásaim, mely folyamatokat írtam le utólagosan megítélve meglehetősen pontossággal s milyen tendenciákat ismertem félre. Nem fogom azért az önkritikát túlzásba vinni – inkább azt próbálom megmutatni, hogy gondolkodásom a társadalmainkon belül zajló társadalmi küzdelmek változó ciklusait követte, s ezt próbálom most készülő könyvemben is tenni.

„Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” a hatvanas évek végének, a hetvenes évek elejének a terméke, retrospektíve ma úgy

mondanám, reflexió a „nagy reformkísérletről” s annak fő akto-
rairól.

A könyv kiindulópontja, hogy a szocializmus klasszikus, sztálini modellje a karizmatikus vezér halála után legitimációs válságba került. Az államszocializmus klasszikus modelljét akár úgy is leírhatnánk, mint egy valamelyest **racionalizált rendi struktúrát**. E társadalmat azért nevezem rendi jellegűnek, mert e társadalom térrendszerének kialakításában **meghatározó szerepe a politikai tőke** birtoklásának volt. Ahhoz, hogy valaki a szocializmus klasszikus korszakában a társadalmi hierarchia csúcsára tudja felbirkózni magát, be kellett lépnie a kommunista pártba, s ezen túl is meg kellett szereznie a politikai főnökök bizalmát, személyes hűségével, illetve a megfelelő világnézet szüntelen hangoztatásával. Ha WEBER nyomán azt mondhatjuk, hogy a társadalmi rétegződésnek két nagy, egymástól ideáltípusként megkülönböztethető rendszere van: a rendiség és az osztálytagozódás, akkor azt állítanám, hogy **rendiek** azok a **társadalmak**, melyekben a **társadalmi helyzetet** elsősorban **politikai tőke** tulajdonlása **határozza meg**, **osztályalapon** szerveződnek azok a társadalmak, melyekben a társadalmi különbségek **gazdasági tőke** egyenlőtlen elosztásával mérhetők. A klasszikus államszocializmus tehát alapvetően rendi logikára épülő uralmi rendszer volt. A pontosság kedvéért megjegyezném ugyanakkor, hogy a klasszikus modell legtisztább változatában sem volt abszolút a politikai tőke meghatározó szerepe. Ugyan a „szocializmusba való átmenet” valóban felszámolta a gazdasági tőkén alapuló privilégiumokat, sőt e rendszerben azok, akik korábban gazdasági tőke tulajdonosai – vagy akár a tulajdonosok leszármazottai – voltak, most inkább hátrányos helyzetbe kerültek, de a szocializmus egész történetében a **politikai tőke** társadalmi struktúraalkító **szerepét** mintegy **kiegészítette a kulturális tőke** birtoklása, amit leginkább formális iskolai végzettséggel lehet mérni. Nos, az államszocializmus klasszikus modelljében a csúcsra kerülésnek ugyan szükséges feltétele volt a politikai tőke tulajdonlása, de az ott maradáshoz ez általában nem volt elégséges. Ha a hatalom csúcsai-

ra valaki úgy került fel, hogy megfelelő kulturális tőkével vagy iskolai végzettséggel nem rendelkezett, előbb-utóbb általában elvárták tőle, hogy ezt pótolja. A pártiskolák rendszere e tekintetben nyitott egy hátsó kaput, de azért ezek is „iskolák” voltak – a bizonyítvány-, „credential”-szerzés formálisan legalábbis meritokrátikus elvek szerint működő csatornái. A társadalmi rétegződés logikáját illetően egyébként a kulturális tőke a politikai tőke és a gazdasági tőke között közbülső helyet foglal el. A kulturális tőke elosztásának meritokrátikus szempontjai miatt tartalmazza az osztálystratifikáció fontos elemeit, de nem annyira tiszta formában, mint a gazdasági tőke. (A kulturális tőke esetében fontos a szinte „céhes” jellegű „gate-keeping”, ami a kulturális tőke elitjének valami rendi „stich”-et ad.) Ezt figyelembe véve mondhatjuk, hogy a szocializmus klasszikus modellje sem volt tisztán rendi jellegű, a rendiség szempontjait módosították bizonyos teljesítményelvű megfontolások. Ennek ellenére nem hiszem, hogy nagyobb hibát követtünk el „Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” című könyvünkben, amikor a sztálini társadalom **uralkodó bürokratikus rendjéről** írtunk. Most is azt állítom, hogy éppenséggel DJILAS volt pontatlan, amikor a sztálini bürokráciáról mint Új Osztályról beszélt.

„Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” című könyvünk elemzése ennek a döntő mértékben rendi államszocialista struktúra bomlásának elemzésével indít. Az uralkodó **bürokratikus rend legitimitása** a karizmatikus vezető halálával **gyengének bizonyult**, s ezért az egykori sztálini bürokrácia kutatni kezdett a legitimitáció új formái után. A hruscsovi korszak legkézenfekvőbb megoldása az volt, hogy a rendszer magát a **tudományos racionalitással** próbálja igazolni, vagyis hogy az uralkodó bürokratikus **rend nyissa meg sorait az értelmiség**, különösképpen annak technokratikus rétegei felé. Könyvünkben azt állítottuk, hogy a hatvanas évek során a bürokrácia valóban „nyitott” ily módon, s a reformértelmiség nem is hagyta ezt a nyitást válasz nélkül. Tudományos szocializmus, a tudományos-technikai forradalom, az emberarcú szocializmus, a sztá-

linista kontraszelekció megszüntetése, a megfelelő embereknek a megfelelő helyre juttatása voltak azok az ideológiai premisszák, melyek az értelmiség széles köreit megnyerték a „nagy reform” eszméjének. Bár a „prágai tavasz” bukása súlyos csapást mért erre a bürokrácia-értelmiség/technokrácia közötti közeledésre, a hetvenes évek elején – legalábbis Magyarországon és Kelet-Németországban –, ha valamelyest kedvét veszve is, de a bürokrácia és értelmiség flörtje folytatódott. Nem kétséges azonban, hogy az államszocializmus korai poszt-sztálini korszakában a társadalmi terek logikája változóban volt: mondjuk, a hatvanas évek Magyarorszá- gában, Lengyelországában vagy Csehszlovákiában a kulturális tő- ke szerepe számottevően felértékelődött, s bár a politikai tőke meg- őrizte domináns szerepét, jelentőségéből valamelyest veszített. A politikai tőke ilyen viszonylagos szerepvesztése és a kulturális tőke számottevő felértékelődése az, ami jogosulttá tette, hogy „Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” című könyvben arról a rendi szervezet lassú bomlásáról s a társadalmi rétegződés osztályszer- veződési elveken alapuló átalakulásáról írtunk. A hatvanas évek során ennek a fő indikátora az volt, hogy a bürokraták egyedulalma gyengült, s nőtt az értelmiség széles köreiben támogatásra számító technokraták szerepe, ennyiben volt az értelmiség „útban az osztály- hatalomhoz”.

A bürokratikus uralkodó rend azonban két vasat tartott egyszerre a tűzben. Az értelmiséggel való kiegyezés, a szocializmus egy tech- nokratikus modelljének a megvalósítása a bürokrácia és a társada- lom közötti kiegyezésnek csupán egyik stratégiája volt. A másik stratégia inkább az alacsonyabb rétegek, különösképpen a munkás- ság és parasztság felé nyitott. A bürokrácia számára az értelmiség- gel való hatalommegosztás alternatívájának a munkások és parasz- tok piaci tevékenységét engedő koncessziók tűntek. Erre egyébként KEMÉNY ISTVÁN jóval korábban felfigyelt, mint én – a hetvenes évek elején írt a tőle megszokott pontossággal és eredetiséggel a „kettős kompromisszumról”, amit a bürokrácia egyrészt az ér- telmiség, másrészt a munkások–parasztek felé tett. Az első lényege

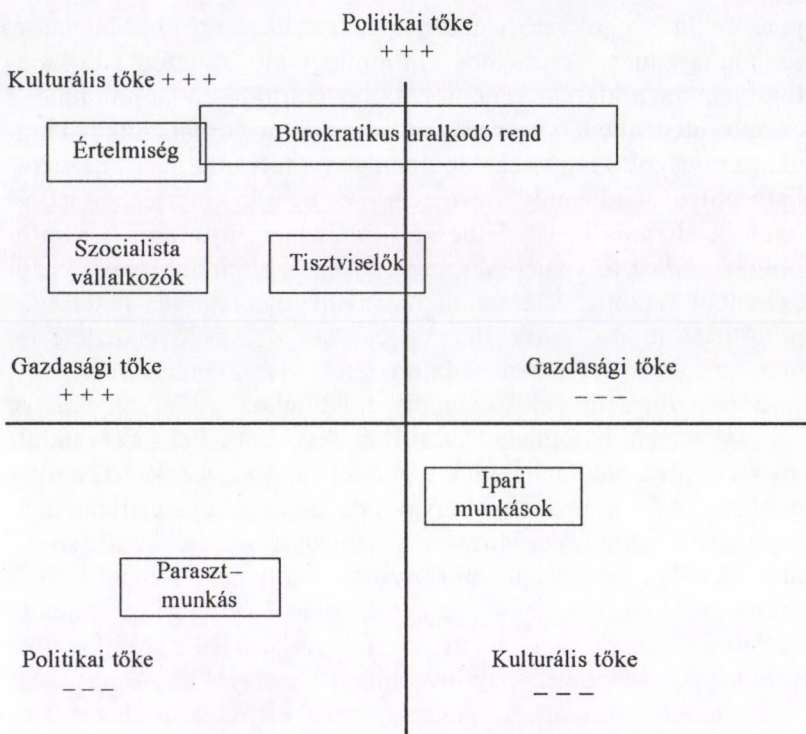
a szocialista **kontraszelekció enyhítése**, jól képzett szakemberek kinevezése fontos pozíciókba, s bizonyos liberális kultúrpolitika volt, a **második fő intézményévé** az úgynevezett **második gazdaság** vált. Bár a második gazdaság kialakulására a hetvenes évek elején KONRÁD GYÖRGGYEL közös néhány dolgozatunkban mi is felfigyeltünk, arra nem fordítottunk elegendő figyelmet.

Tény az, hogy 1968 után a bürokratikus uralkodó rend reformkészsége igencsak megingott. E vonatkozásban, mint azt SZALAI ERZSÉBET már a nyolcvanas évek elején kimutatta, az uralkodó rend belsőleg differenciálódott, szétszakadt egy „régigárdára” és egy „új elitre” vagy „új technokráciára”. Míg az új elit folytatni szeretne volna a reformfolyamatot s az értelmiséggel éppen kiépülő szövetségi politikát, a „régigárda” ellenállt. Egészen a nyolcvanas évek végéig az államszocialista uralkodó renden belül a „régigárda” meg tudta őrizni a maga hegemóniáját s szabotálni tudta a reformfolyamatot. Magyarországon különösképpen nagy szerepet játszott e vonatkozásban a második gazdaság felé történő nyitás, főként a hetvenes évek második felében, a nyolcvanas évek elején.

„**A szocialista vállalkozók**” című könyvem erről a történetről szól. A nyolcvanas évek elejére már én is megértettem, hogy az értelmiség és a bürokrácia összefonódására épülő értelmiségi hatalmi projekt megbukott. Az értelmiség Csehszlovákiában már 1968-ban, Magyarországon és Lengyelországban a hetvenes évek közepére-végére úgy ítélte meg, hogy a bürokratikus rend nem fogja megosztani a hatalmát vele, a rendszernek belső, a párton belüli reformja reménytelen. Megkezdődik a disszidencia szerveződése, az ellenzéki értelmiségi elit egyre nagyobb számban vállalja a rendszerrel való konfrontációt s a nyolcvanas évek közepére, de 1988-ra már feltétlenül leszámolt az emberarcú szocializmusnak vagy a szocializmus és kapitalizmus között esetleges valamilyen harmadik útnak a gondolatával. Ideáljává 1988–89-re a liberális kapitalista piacgazdaság vált. A nyolcvanas évek elején azonban úgy tűnt, hogy a bürokratikus uralkodó elit a második gazdaságban történő nyitással egy olyan stratégiát talált, mely működőképes alternatívá-

ja az értelmiséggel való hatalommegosztásának. Főként Magyarországon úgy tűnt, az uralkodó elit mintegy megegyezett a társadalommal: az uralkodó rend megtartja politikai monopóliumát s cserébe megengedi a gazdaságban a családi üzemből építkező magángazdaságok kiépítését. Megindult az a folyamat, amit „**szocialista polgárosodásnak**” neveztem – ez nem kis mértékben az államszocializmus idején **félbeszakított** s most **újonnan beinduló polgárosodási** folyamat volt, mely főként a korábbi kisvállalkozói családból származók számára bizonyult kívánatos és lehetséges mobilitási útnak. Ennek alapján jutottam arra a következtetésre, hogy megkezdődött a társadalmi terek visszarendeződése, egy, a szocializmust megelőző analóg struktúrához. Akárcsak KOLOSI TAMÁST, engem is foglalkoztatott Erdei nyomán a **kettős társadalmi struktúra** visszaállásának a gondolata. Az a szerkezet, amit a nyolcvanas évek elejének Magyarországon megfigyelhettünk, analóg volt az ERDEI által leírt, két világháború közötti kettős struktúrával. Míg a két világháború között a domináns félféudális rendi szerkezetet egészítette ki egy másodlagos polgári szemléletű osztályszerveződés, addig a nyolcvanas évek elején a politikai tőke által képzett szocialista patrónus–kliens viszonyokhoz képest kezdett a második gazdaság, a piaci ügyesség, kispolgárosodás egy alternatív mobilitási csatornát jelenteni. E korszak társadalmi terét háromdimenziós térként konceptualizáltam, melyben a meghatározó a hatalom és privilégiumok megszerzésében a politikai tőke birtoklása maradt, de ez kiegészül az értelmiségnek tett koncessziók nyomán jelentőségében felértékelődött kulturális tőkével, illetve a második gazdaság térnyerésével most újonnan megjelenő gazdasági tőkével.

Ha a poszt-sztálini szocializmus első szakaszában, mondjuk, a hatvanas években az értelmiség látszott a legjobb helyzetben lenni ahhoz, hogy relatív helyzetét, különösképpen hatalmi helyzetét megjavíthassa, a poszt-sztálini **kései szocializmusban**, vagyis a nyolcvanas években úgy tűnt, a **szocialista vállalkozók** lehetnek az átalakulás fő nyertesei, ennek az évtizednek ők voltak az „új osz-

1. ábra. Társadalmi terek a reformszocializmusban

tálya”, mely csendben, nem a barikádokon s nem is a politikai nyilvánosság előtt, hanem a mindennapok gazdasági gyakorlatában egy győztes forradalmat tudott végrehajtani, mintegy kiürítve a bürokratikus uralkodó rend hatalmi monopóliumát. A párt megmaradt, de a nyolcvanas évek közepére, végére irrelevánsá vált.

1989 – a társadalmi terek **szerveződésének logikájában** s az egymással harcoló társadalmi aktorok relatív erőviszonyaiban **döntő változás** következett be. „Trilógiám” utolsó kötete, „*Making capitalism without capitalists*” ennek a folyamatnak az elemzésére vállalkozik. Az 1989-es rendszerösszeomlást csak sok tényező

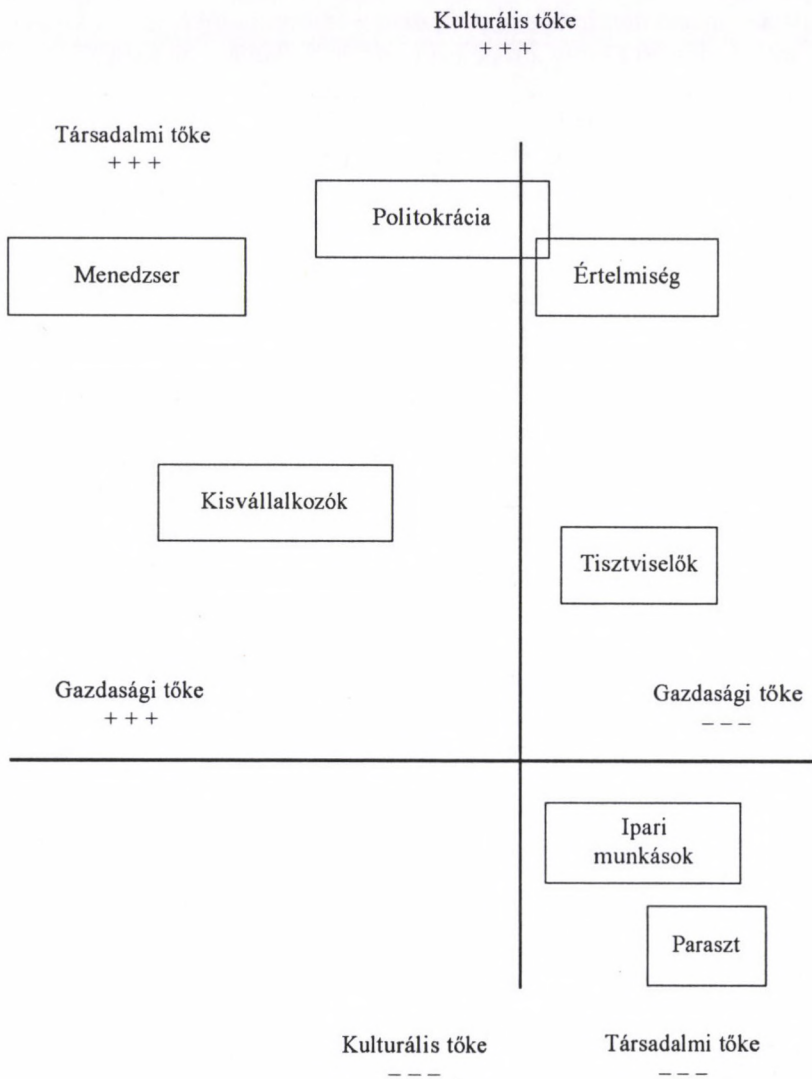
egymásra hatásaként tudjuk megérteni, szerepet játszott benne a disszidens értelmiségiek „diszkurzív forradalma”, a „szocialista vállalkozók csendes forradalma”, de ma, azt hiszem, a legfontosabb tényezője az államszocialista eliten belüli erőviszonyok átalakulása volt. Mintegy két évtizedes küzdelem után – SZALAI ERZSÉBET terminológiáját használva – az „új elit”, a technokrácia – SZALAI újabban ezt a „kései kádári technokráciának” nevezi – legyőzte a „régigárdát”. Magyarországon ez 1989 februárjában következett be, de erre a győzelemre természetesen csak azért kerülhetett sor, mert a hatalmi viszonyok ugyanilyen jellegű átrendeződése addigra már számottevően előrehaladt az akkori Szovjetunióban is GORBACSOV reformjai s messzemenő személycseréi nyomán.

A Magyarországon 1989 februárjában hatalomra jutott technokrácia nem akart és nem tudott már a régi módon uralkodni: kész volt arra, hogy gyökeresen átalakítsa a társadalom és a gazdaság szerkezetét. A kései kádári technokrácia egyébként már jó ideje építette kapcsolatait az ellenzéki értelmiséggel s most hajlamosnak látszott, hogy a „régigárda” leváltása után szövetséget az ellenzéki, disszidens értelmiségiekkel keressen. Az, hogy e két elit közötti kiegyezésnek mi lesz a tartalma, sokáig nem volt világos, s az mintegy négy-öt év társadalmi-politikai csatározásai után kristályosodott csupán ki. Ma már világos, hogy e megegyezés lényege az volt, hogy a technokrata elit lemond a politikai hatalomról, cserében azonban megtartja a gazdaság kulcspozícióit. Ezt a célt szolgálta a kommunista párt szétzúzása, a parlamenti demokrácia kiépítése a kerekasztal-tárgyalások során oly módon, hogy az hozzásegítse az egykori ellenzéki értelmiség elitjének a legkiválóbbjait, hogy egy új politokráciát képezhessenek. Ezt a cél szolgálta a privatizáció folyamata, különösképpen az úgynevezett spontán privatizáció stratégiája, mely sikeresen különválasztotta a gazdaságot és politikát, a technokrata–menedzser réteget megszabadította a redisztribútorok ellenőrzésétől s lehetősége nyitott nekik még arra is, hogy a privatizáció során ne csak menedzseri önállóságukat növeljék, hanem még valamelyes magánvagyonra is szert tegyenek. Figyelemre méltó

tó egyébként, hogy a kései kádári technokrácia a gazdaság ilyen, a tőkés fejlődés irányába mutató átalakulásra már régen kész volt, valószínű, hogy előbb fogadta el a kapitalizmusra való átmenet szükségességét, mint a disszidens értelmiségiek, még ha politikailag prúdus módon ezt nem is fecsegte ki a nyilvánosság előtt. Ebben persze szerepet játszott önérdéke is: nem kellett sok ész ahhoz, hogy rájöjjön, jobb lesz neki a redisztribútorok paternalizmusától megszabadult független menedzsernek, vagy netán éppen magántulajdonos vállalkozónak lennie. Jobban fogja érezni magát a bőrében s még jobban is él. Szerveződni kezdett az új hatalmi elit: a technokráciával/menedzserekkel, illetve a politokráciával mint az új elit fő kollektív aktoraival kialakított új osztályszövetség.

A társadalmi terek szerveződési logikáját illetően ez azt jelentette, hogy a korábban domináns politikai tőke most devalválódott. Önmagában a korábbi kommunista pártbeli tagság most szinte hátránynak tűnt, ahhoz, hogy egy egykori párttag karrierjét töretlenül folytatni tudja, nagyobb szaktudásával kellett kompenzálnia korábbi párttagságáért, illetve elég ügyesnek kellett lennie ahhoz, hogy a korábbi politikai tőkéjét most társadalmi, illetve kapcsolati tőkeként tudja kamatoztatni. Nem kétséges azonban, hogy a posztkommunista társadalmi térben a meghatározó tőkeféleséggé a kulturális tőke vált. Ma a társadalmi hierarchia csúcsára jutásnak legfontosabb kritériuma a kulturális tőkével rendelkezés, a gazdaság szférájában a szakértelem a legfőbb legitimációs elv, a politokrácia vagy az egykori ellenzéki értelmiségiekből, illetve a kései kádári technokrácia fiatalabb tagjaiból rekrutálódik. A társadalmi hierarchia csúcsára kerüléshez persze rendkívül fontos mind a gazdaságban, mind a politikában (de akár a kultúra és tudomány döntéshozatali pozícióiban is) a megfelelő kapcsolatrendszer. A politikában különösen fontos a korábbi baráti körök kapcsolatrendszer-hálózata, a gazdaságban nem elhanyagolható a pártállam idején kiépített – akkor párttagtól párttagig, baráttól barátig szövődő – személyi háló.

A poszt-sztálinista kései államszocializmus társadalmi tereihez hasonlóan a posztkommunista társadalmi tér is háromdimenziójú:

2. ábra. Társadalmi terek a posztkommunizmusban

itt azonban a meghatározó dimenzió a kulturális tőke, az ezt kiegészítő dimenzió az egykori politikai tőkéből deinstitutionalizált kapcsolati tőke s továbbra is csak harmadlagos, módosító hatású a tulajdon vagy a gazdasági tőke.

Legjobb tudomásom szerint ez a társadalmi szerkezet – **legalábbis egyelőre** – lényegesen különbözik a fejlett polgári társadalmak struktúrájától. A legfontosabb különbség – ami egyébként a posztkommunizmust nemcsak a kifejlett kapitalizmustól, hanem a történelemből ismert más kapitalizmusba való átmeneti stratégiáktól is megkülönbözteti – a gazdasági tőke viszonylag szerény szerepe. Angliában a földtulajdonos arisztokrácia használta a bekerítési mozgalmat arra, hogy üzemét tőkés jellegűvé alakítsa át, Franciaországban a kistőkés vállalkozók számára hozott a feudális szerkezet széthullása lehetőséget, hogy nagytökkéssé váljanak. A posztkommunista átalakulás ettől lényegesen különböző: itt a kiindulópontban nem volt az arisztokráciához gazdaságilag hasonlóan privilegizált osztály, s a posztkommunista menedzserizmus mint átmeneti stratégia inkább korlátozta, mintsem segítette a kisvállalkozók nagyvállalkozókká növekedését. Amint már említettem, a háromezer legnagyobb vállalat vezérigazgatóinak csak kevesebb mint 2 százaléka volt már vállalkozó 1988-ban. Vannak SZÉLES GÁBOROK és PALOTÁSOK, de ezek nem jelentik a szabályt, inkább a kivételt képviselik.

Amikor 1986-ban megírtam „A szocialista vállalkozók” című könyvemet, úgy gondoltam, hogy a szocialista vállalkozók, a posztstálini kései államszocializmus furcsa, szocialista kispolgárai „győztek”. Ma nem így gondolom. Az ugyan kétségtelen, hogy 1989 nagy vesztese az államszocialista uralkodó rend „régí gárdája” volt, 1989 nem a szocialista vállalkozók, hanem a szocialista menedzserek győztes forradalma. Tény, hogy az egykori szocialista vállalkozók között vannak sikersztorik, vannak, akik kicsiből nagyra nőttek, a gazdaság kisvállalati szektora figyelemre méltó dinamizmust mutat. A szocialista vállalkozók mint kollektív történelmi aktorok mégis inkább a vesztesek oldalán találhatók. A má-

sodik gazdaság, amiből többségük építkezett, összeomlott (különösen a mezőgazdaságban), ma sokak számára a kisvállalkozás a munkanélküliség alternatívája, nem a felfelé való mobilitás csatornája.

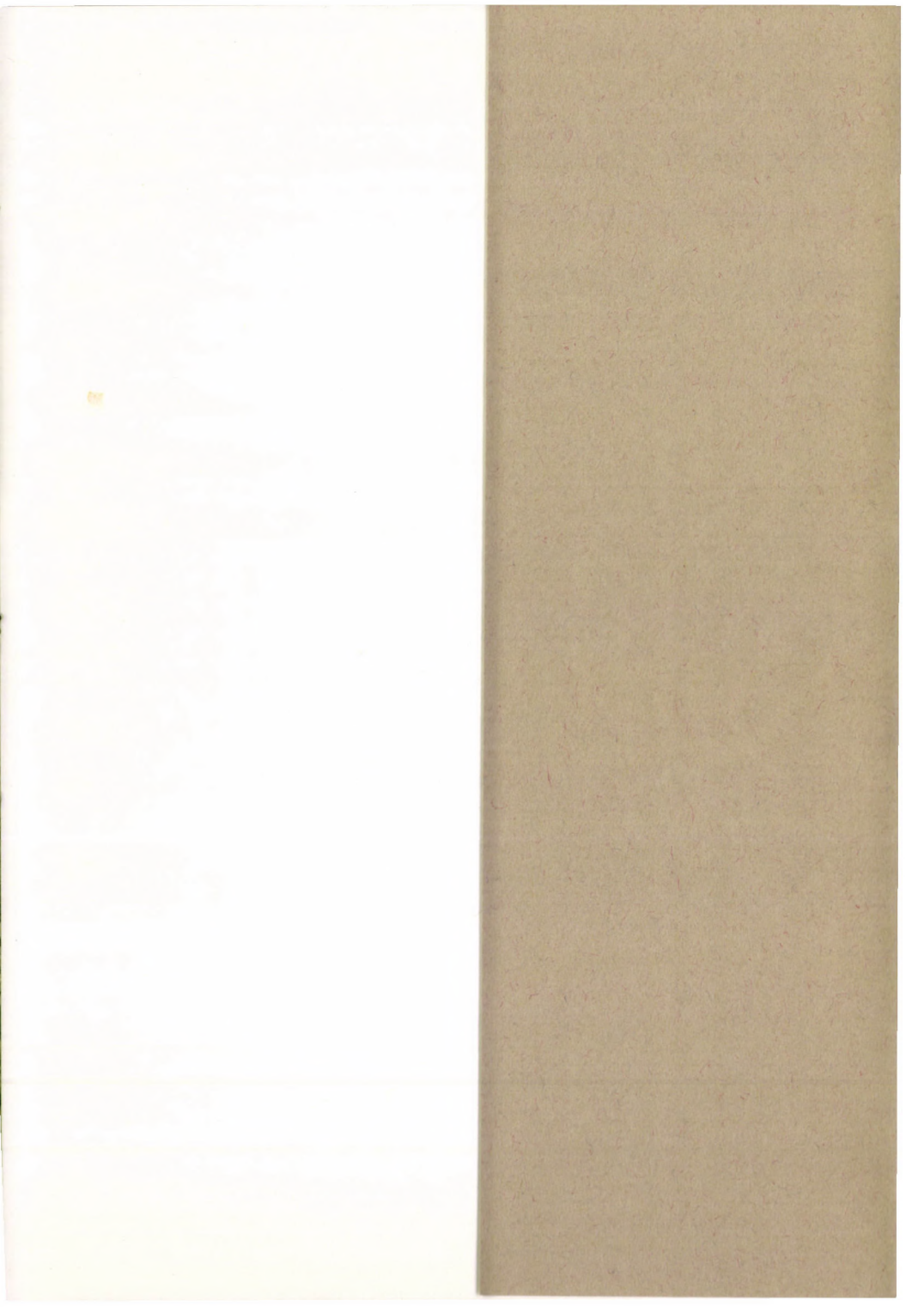
Elképzelhető, hogy társadalmunk fejlődését a történelem ugyan iratlan, mégis vastörvényei terelték ebbe az irányba, amiről azt sem mondom, hogy rossz irány. Célom nem a posztkommunista vagy akár az államszocialista társadalom értékelése, meg lennék elégedve magammal, ha legalább valamennyit ezeknek a társadalmi formációknak a fejlődési tendenciáiból megértettem volna, s nem merném a bátorságot venni, hogy azokat értékeljem. Azt azonban megjegyezném, hogy WEBERhez hasonlóan kételyeim vannak azt illetően, hogy a társadalmi változást a természethez hasonló törvények determinálnák. Mint a megértő szociológia elkötelezett művelőjének az az episztemológiai előfeltevésem, hogy társadalmi változás mindig alternatívákban írható le a legpontosabban – az, hogy valamely társadalom egy konkrét történeti helyzetben a magukat felkínáló alternatívák közül melyiket választja, azt nem természeti törvényekhez hasonlóan determinisztikus erők, hanem a társadalmi aktorok harcának a történelmi körülményektől függő kimenetele határozza meg. Azt is megjegyezném, hogy ezek a társadalmi küzdelmek ma még távolról sem fejeződtek be: nem tudhatjuk, ha Kelet-Európa mai proto-kapitalizmusa átalakulna egy fejlett tőkés piacgazdasággá, annak mik is lennének a jellemzői, a kapitalizmusok sokféleségéből melyikhez is állna intézményi, tulajdonjogi és társadalmi struktúrája közelebb. A hatalmi elit jövővíziója természetesen e jövő alakítása szempontjából nagyon fontos, de azért e folyamatokba a társadalomnak is lesz még beleszólása.

IRODALOM

- BERLE, ADOLF and GARDINER MEANS [1931], 1968, *The Modern Corporation and Private Property*. New York: Harcourt, Brace and Jovanovich.
- BOURDIEU, PIERRE, 1983, "The Forms of Capital". In: John G. Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York.
- BOURDIEU, PIERRE, 1984, *Distinction: a Sociological Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge.
- BOURDIEU, PIERRE and CLAUDE PASSERON, 1977, *Reproduction in Education, Society and Culture*. London.
- BURAWOY, MICHAEL and PAVEL KROTOV, 1992, "The Soviet Transition from Socialism to Capitalism". *American Sociological Review* 57: 16–38.
- BURNHAM, JAMES [1941], 1962, *The Managerial Revolution*. Bloomington: Indiana University Press.
- DOMHOFF, G. WILLIAMS, 1967, *Who Rules America?* Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall.
- DOMHOFF, G. WILLIAMS, 1970, *The Higher Circles: the Governing Class in America*. New York: Random House.
- DOMHOFF, G. WILLIAMS, 1986, *Who Rules America Now? A View from the 1980's*. New York: Simon and Schuster.
- EHRENREICH, BARBARA and JOHN EHRENREICH, 1977, "The Professional-Manual Class". *Radical America*, March–April 1977: 7–31.
- FLIGSTEIN, NEIL, 1990, *The Transformation of Corporate Control*. Cambridge: Harvard University Press.
- FLIGSTEIN, NEIL, 1995, "Networks of Power or the Finance Conception of Control?" *American Sociological Review* 60: 500–503.
- FLIGSTEIN, NEIL and PETER BRANTLEY, 1992, "Bank Control, Owner Control, or Organizational Dynamics: Who Controls the Large Modern Corporation?". *American Journal of Sociology* 98: 280–307.
- FOUCAULT, MICHEL, 1978, *The History of Sexuality*. New York.
- FOUCAULT, MICHEL, 1984, *The Use of Pleasure*. London: Penguin Books.
- GALBRAITH, JOHN K., 1971, *The New Industrial State*. New York: Mentor.
- GOULDNER, ALVIN, 1979, *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class*. Oxford: Oxford University Press.

- GRANOVETTER, MARK, 1985, "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness". *American Journal of Sociology* 91: 481–510.
- HANKISS, ELEMÉR, 1990, *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press.
- KONRÁD, GEORGE and IVÁN SZELÉNYI, 1978, *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York: Harcourt, Brace and Jovanovich.
- KONRÁD, GEORGE and IVÁN SZELÉNYI, 1991, "Intellectuals and Domination under Post-Communism". In: James Coleman and Pierre Bourdieu (eds): *Social Theory for a Changing Society*. Boulder: Westview Press, pp. 337–361.
- MARTIN, BILL and IVÁN SZELÉNYI, 1987, "Theories of Cultural Capital and Beyond". In: Ron Eyerman and Thomas Soderquist (eds): *Intellectuals, Universities and the State*. Berkeley: University of California Press, pp. 16–49.
- MISHEL, LAWRENCE and JARED BERNSTEIN, 1994, *The State of Working America*. White Plains: M. E. Sharpe.
- MIZRUCHI, MARK, 1982, *The American Corporate Networks, 1904–1974*. Beverly Hills, CA: Sage.
- MIZRUCHI, MARK and MICHAEL SCHWARTZ, 1987, *Intercompany Relations: The Structural Analysis of Business*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NEE, VICTOR, 1989, "A Theory of Market Transition". *American Sociological Review* 56: 663–681.
- RÓNA-TAS, ÁKOS, 1994, "The First Shall be the Last? Entrepreneurship and the Communist Cadres in the Transition from Socialism". *American Journal of Sociology* 100: 40–69.
- STANISZKIS, JADWIGA, 1991, *The Dynamics of Breakthrough*. Berkeley: University of California Press.
- STARK, DAVID, 1992, "Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe". *East European Politics and Societies* 6: 17–51.
- STARK, DAVID, 1996, "Recombinant Property in East European Capitalism". *American Journal of Sociology* 101.
- SZALAI, ERZSÉBET, 1992, *Gazdaság és hatalom (Economy and power)*. Budapest: Aula.
- SZELÉNYI, IVÁN, 1986–87, "Prospects and Limits of the East European New Class Project". *Politics and Society*.
- SZELÉNYI, IVÁN, 1988, "Socialism in an Epoch of Crisis". In: David Stark and Victor Nee (eds): *Remaking of the Economic Institutions of Socialism*. Stanford: Stanford University Press.
- SZELÉNYI, IVÁN, 1988, *Socialist Entrepreneurs*. Madison: University of Wisconsin Press.
- SZELÉNYI, IVÁN and BILL MARTIN, 1988, "The Three Waves of New Class Theories". *Theory and Society*, September, pp. 645–667.

- SZELÉNYI, IVÁN and SZONJA SZELÉNYI, 1990, „Az elit cirkulációja?” *Kritika*.
- SZELÉNYI, IVÁN and SZONJA SZELÉNYI, 1995, “Circulation and Reproduction of Elites in Post-Communist Transformation”. *Theory and Society* 24.
- VEBLEN, THORSTEIN [1919], 1963, *The Engineers and the Price System*. New York: Harcourt and Brace.
- WALDER, ANDREW, 1995, “Career Mobility and the Communist Party Order”. *American Sociological Review*.
- ZEITLIN, MAURICE, 1974, “Corporate Ownership and Control: the Large Corporation and the Capitalist Class”. *American Journal of Sociology*, 79: 1073–1119.

Ára: 380,- Ft áfával

410.-

9 789630 574600